

TÉR // IDŐ

toledo ✪ elméi

> Kéri Katalin

TOLEDÓBAN EGYKOR MUSZLIMOK, ZSIDÓK ÉS KERESZTÉNYEK GYŰLTEK ÖSSZE, AKIK A VAL-
LÁSI ÉS TÁRSADALMI ELLENTÉTEKET FÉLRETÉVE TUDOMÁNYOS SZÖVEGEKET ÉRTELMEZTEK,
FORDÍTOTTAK, MÁSOLTAK – A VÁROS A LEGJOBB FORDÍTÓMŰHELYEK SZÍNHELYÉVÉ VÁLT,
EURÓPA-SZERTE ÓRIÁSI HATÁST GYAKOROLVA A TUDOMÁNYOS ÉLETRE...

A VIII. században az Ibériai-félszigetre lépő arabok és berberek magukkal hozták Hispániába az iszlám kultúráját. A Keletről és Észak-Afrikából érkezett seregek új, az európaiaktól jelentősen eltérő életvitelt, nyelvi és tudományos ismereteket közvetítettek, keveredve azonban a félsziget lakosságával, sajátos, mind az iszlám, mind a keresztény-zsidó civilizáció szempontjából egyedülálló világot alakítottak ki a kontinens délnyugati szegletében. Az akkori Andalúziában (amit a középkorban al-Andalúzsnak neveztek) virágzott a keleti és nyugati hagyományokat ötvöző zene és költészet; a tudósok az antik ismeretek közvetítése mellett csodálatos eredményeket értek el a legkülönfélébb tudományok, mint például a matematika, a csillagászat, a kémia és az orvoslás terén; bámulatra méltó iskolákat és könyvtárakat emeltek; a mezőgazdaságban valóságos „zöldforradalom” zajlott le a kontinensünkre hozott új növényeknek, művelési, öntözési technikáknak köszönhetően. Átalakult és valóban művészetté nemesedett a gasztronómia; a keleti ruhaanyagoknak, bőröknek köszönhetően kifinomultabb lett az öltözködési kultúra, elegánsá és divatosá vált a kiművelt beszéd és viselkedés.

Al-Andalúzban – gyakori hatalmi harcok és belviszályok ellenére – hosszabb-rövidebb időre megvalósult a béke, a pax islamica, amikor viszonylagos nyugalomban és mai szemmel nézve megdöbbentő szimbiózisban éltek együtt muszlimok, keresztények és zsidók. A félsziget egyik kulcsfontosságú városává, a Tajo folyó fölé magasodó sziklás területre épült Toledo, a korábbi vizigót főváros vált. A település a XI. századtól kezdve mindinkább kiemelkedett a muszlim kultúrát terjesztő, fordítóműhelyekkel és kitűnő iskolákkal rendelkező európai (ezen belül hispániai) helyszínek közül, különösen a berber Banu Dhi Nun dinasztia uralkodása alatt. Az 1043-1073 között uralkodott al-Mamún herceg idején jelentősen fejlődtek a tudományok. Az emír, aki pártfogolta a tudósokat, költőket és művészeket, gyönyörű épületeket és kerteket építtetett,

A TOLEDÓI FORDÍTÓISKOLA A KÖZÉPKORBAN

hogyan a gondolkodók nyugodt, kellemes körülmények között dolgozhassanak. Akkoriban számos leírás született a város pazar palotáiról, szökőkútjairól, mesés fürdőiről, az udvari mulatságokról. A kutatók véleménye szerint a település határjellegének is köszönhető, hogy a muszlim tudományok közül a Koránt és a hagyományokat magyarázó vallástudományok különösen fejlettek voltak Toledóban.

Toledo muszlimoktól való visszafoglalása után (1085) több vallás követői – a városban maradt muszlimok és zsidók s az oda érkező keresztények – is együtt éltek és dolgoztak, mégpedig példátlan eredményességgel. A damaszkuszi kardokkal vetekedő toledói pengék mellett a város szellemi termékei hozták meg a településnek a legnagyobb hírnevet. Azok a különböző népekhez, vallásokhoz tartozó embe-

rek, akik a félszigetről és Európa más helyszíneiről Toledóban összegyűltek, és csoportjaik

ÉVSZÁZADOKON ÁT ÓKORI ÉS KÖZÉPKORI MŰVEK FORDÍTÁSÁVAL ÉS ÉRTELMEZÉSÉVEL, A SZÖVEGEK MÁSOLÁSÁVAL FOGLALKOZTAK.

A „toledói fordítóiskola” elnevezés XIX. századi történészekről származik, akik ezzel jelezték az arabról vagy héberrel fordított – sokszor eredetileg antik görög és latin – szövegek középkori latinra történő átfordításának helyszínét és folyamatát. (A fordítások során a közvetítő nyelv leginkább a kasztíliai románcé volt.) Ezek a fordítói erőfeszítések először spanyol földön, majd Európa-szerte óriási hatást gyakoroltak a tudományos életre, az egyetemi képzésre.

Toledói táblák

A csillagászattal foglalkozó al-Zarqali (latinosan Azarquiel vagy Arzachel) és mások saját építésű asztrólabiumaikkal igen pontos méréseket végeztek. Európában nagy érdeklődés kísérte e csillagász Toledói táblák című művét, valamint több, korabeli muszlim csillagászati táblázatot és kézikönyvet is, aminek oka volt az, hogy a Karaiing-korban számos tudományos vita dúlt a keresztény naptárkészítéssel kapcsolatban. Az idő, az ünnepek dátumának pontosabb meghatározása érdekében szükség volt kapaszkodókra, még akkor is, ha azokat arab és berber tudósok nyújtották. Az égmegfigyeléseket serkentette továbbá a minél pontosabb tájékozódás igénye, főként a hajósoknál. A toledói táblákat Kolumbusz Kristóf idejéig használta az egész kontinens, és csak latin másolatokban maradt fenn Tabulae Toletanae címmel, amelyek a ptolemaioszi tábláknál sokkal pontosabbak voltak. A művet Cremonai Gerhardus fordította először latinra, és ezen alapultak később a marseille-i táblák, és a meridiánszámításokat illetően szintén al-Zarqalira támaszkodtak a londoni, párizsi, pisai táblázatok készítői. Ezt használták 1149-ben London koordinátáinak kiszámításához is.

Raimundus Jiménez de Rada (?-1152) toledói érsek ismerte fel először a vallási hovatartozástól, származástól független tudós emberek együttműködésének jelentőségét, ő adta a fordítási munkálatokhoz az első támogatást. Ez volt a fordítóiskola első nagy fénykora, ekkor készültek például jelentős, arabra áttett és kommentárokkal ellátott művekből latinra ültetett Arisztotelész-fordítások. Később maguk a keresztény uralkodók, például a XIII. században III. Ferdinánd (1201-1252), majd X. Bölcs Alfonz (1221-1284) vált a tudomány, a toledói fordítóiskola legfőbb támogatójává. Kétnyelvű, illetve két-három nyelvű fordítókkal dolgozó tudósok készítették latinra, héberre és más nyelvekre átültetett műveiket az arab nyelvű íráskor alapján. Érdekesség, hogy a városban a rekonkvizta után még 200 évvel is az arab nyelv volt a kereskedelem és a törvénykezés hivatalos nyelve, s az ott élő keresztények többsége kétnyelvű volt, és magát a latin nyelvet arab

betűkkel írták, a spanyol királyok pénzeikre arab betűket verettek, és úgy a keresztények, mint a zsidók mindennapi életére és egyházi szertartásaira nagy hatást gyakorolt a muszlim kultúra.

A XII. századi Toledóban a két leghíresebb fordító Cremonai Gerhardus (1117-1187) és Sevillai Joannitius voltak. Előbbi egymaga több mint 70 különböző témájú arab nyelvű könyvet fordított latinra. Fordításai közül kiemelkednek al-Zahrávi, al-Razí (latinosan Rhazes), Ibn Színá (latinosan Avicenna) és mások írásai. Az ő munkásságának is köszönhető, hogy a muszlim csillagászat legjobb munkái latin nyelven bekerülhettek az európai tudományosság vérkeringésébe.

Sevillai Joannitius (nevének arab változata Ibn Da'úd, vagyis Dávid fia) Raimundus püspök támogatásával latin és castellano nyelvre ültetett át tudományos műveket, a al-Khwarizmi-féle matematikai szövegek lefordításával

JOANNITIUS VOLT AZ, AKI HOZZÁJÁRULT AZ INDAI-ARAB SZÁMJEGYEK EURÓPAI ELTERJEDÉSÉHEZ

Domenicus Gundisalvus (1110-1181) arkhediakónus felügyeletével, a zsidó Johannesben Dávid közreműködésével szintén számos fordítás született. Gundisalvus feltehetőleg Sevillai Joannitius és egy másik, szintén toledói zsidó tudós, Ibrahim ibn Da'úd tanítványa volt. Egyikük avicennai, másikuk arisztotelészi alapokon állva képezte a tehetséges ifjút. Gundisalvus lefordította Ibn Színá (Avicenna) A lélek könyve című munkáját, valamint Ibn Rusd (Averroes) Colliget című könyvét, mely az előző szerző kommentálását tűzte ki célul.

A spanyol történelem egyik legnagyobb királya, a XIII. században élt X. (Bölcs) Alfonz uralkodásának időszaka mindig is a történelmi érdeklődés középpontjában állt. Egyrészt a királyságán belüli hatalmi harcai, másrészt aktív, végső célként a német-római

TOLEDÓI LÁTKÉP, 1598

császári trón elfoglalását kitűző politikája, harmadrészt pedig kultúra- és tudománypártolása miatt. (Az anyai ágon magyar származású – II. András leányának, Jolantának és I. Jaime aragóniai uralkodónak a lányaként született – Jolantával kötött házassága okán X. Alfonz Magyarországon is máig az egyik legismertebb spanyol király.) A spanyolországi tudományok és kultúra szempontjából személye szinte emblematikussá vált, hiszen

BÖLCS ALFONZ UDVARA NAGY SZELLEMI FELLENDÜLÉST HOZOTT MINDHÁROM MONOTEISZTIKUS VALLÁS KÖVETŐINEK.

Ezenfelül összekötő kapocs volt az antik és a középkori szellemi értékek között. Bár az 1250-es évek végétől mintegy tízéves szünet állt be a fordítóiskolák működésében, hiszen a birodalomépítés, a murciai lázadás leverése, Niebla ostroma és Cádiz elfoglalása, illetve Portugália hovatarozásának kérdése lefoglalták Alfonz erejét. 1269-től azonban ismét újult erővel kezdett foglalkozni a tudományokkal és az oktatásügy kérdéseivel, és a korábbiaknál is sokkalta igényesebb fordítások készültek ebben az időszakban, és óriási méreteket öltött a könyvmásolás. Az uralkodó és családtagjai egyházi központokból és más királyi udvarokból is kölcsönöztek tucatszám könyveket. Bölcs Alfonz iniciálékkal díszített kötetek között több olyan is megőrződött, amelyek képein a rajzolók – a korszak egyéb szereplői, azaz lovagok, klerikusok, zsonglőrök, zenészek mellett – megörökítették a könyvmásolókat is, akik magas padokban ültek, lábuk zsámolyon nyugodott, kezükben pedig kések, kaparok, körzők, vonalzó és egyéb íróeszközök láthatóak.

Vándorló szavak

Az európai nyelvekben kiemelkedően sok olyan arab eredetű szó őrződött meg az évszázadok során, amelyek többsége a X-XIII. század folyamán keletkezett, zömmel a toledói és más hispániai fordítói központokban, és arabról latinra fordított szövegekből vált ismertté kontinensünk lakói előtt. Ezeket – a főként csillagászati, orvosi, matematikai és más természettudományos területről való – arab kifejezéseket igazították az európaiak saját nyelvük nyelvtani- fonetikai szabályaihoz. Ki gondol ma már arra, hogy a kémia és alkímia, a szirup (és szörp), a lombik vagy az azimut szavak így kerültek a mi nyelvünkbe is?

X. BÖLCS ALFONZ

A fordítóiskolák esetében sokszor megfigyelhető, hogy egyes családok tagjai, illetve tanítói-tanítványi kapcsolatban álló személyek dolgoztak együtt hosszú éveken át. Így a fordítói tapasztalatok, a fordítási technikákkal kapcsolatosan felgyülemlt sokszínű tudás egyik emberről a másikra szállt,

EGY-EGY ÚJONNAN CSATLAKOZÓ FORDÍTÓNAK NEM KELLETT MINDENT A NULLÁRÓL KEZDENIE.

A legtapasztaltabb fordítók is tudták azonban azt, hogy a legkiválóbb nyelvismeret, a legjobban megválasztott fordítási technika sem adhatja vissza maradéktalanul egy adott szöveg eredeti értelmét. Azt igencsak ritkának tartották a korabeli szerzők, hogy egy fordító egyformán jól ismerjen két vagy több különböző nyelvet, nem is beszélve arról, hogy a nyelvismereten túl mennyire megkívántatott az adott tudomány (téma) beható ismerete.

Moses ben Ezrá egy anekdotával világított rá ennek lényegére: egyszer egy muszlim tudós azt kérte tőle (a zsidó tudóstól), hogy mondja el arabul a Tízparancsolatot, mert ezzel akarta bizonyítani az arab nyelv felsőbbren-

dúségét. Ezrá erre azt felelte, hogy szívesen, amennyiben muszlim tudóstársa latinul előadja a Korán első szúráját. Így amaz belátta a fordításról való gondolkodásmódjának helytelenségét.

A lehető leghitelesebb fordítások elkészítésére – a hibák és nehézségek felemlégetése és szem előtt tartása mellett – a korabeli tudósok megpróbálták a legnagyobb figyelmet fordítani. Ennek egyik előfeltétele volt a lehetségekhez képest legpontosabb eredeti nyelvű könyv megszerzése, illetve ugyanannak a műnek és fordításainak több változatban való beszerzése. Az iszlám korai időszakától szerveződő könyvtárak és tudományos, fordítói központok hispániai vezetői és fenntartói is fontos feladatuknak érezték a könyvpéldányok felkutatását, összegyűjtését és őrzését, akár távoli helyszínekről megszerezve a főbb műveket. A vásárlás, csere és ajándékozás során gyűjtött műveket aztán (előbb vagy utóbb) lefordították, mégpedig gyakorta kettő vagy több személy. Nem volt ritka Toledóban sem, hogy egy művet egymástól függetlenül többen is átültettek latinra, castellanóra, héberre, esetleg úgy, hogy egymás munkáját javították is. Ismert volt a középkorban az a könyvkészítési forma, amikor egy adott kötetben belül szerepeltették az eredeti szöveget és fordítását is, mégpedig úgy, hogy a fordításban megadták egy-egy kifejezés különböző jelentéseit. Gyakori volt ez a közlési mód a Korán-, illetve a Bibliakiadások esetében, de létezett számos más efféle, arab-latin vagy arab-görög nyelvű mű is.

A fordításnak többféle fordítási technikai módszere is létezett. Bevetett szokás volt például az, hogy minden egyes (görög, latin stb.) szónak megkeresték az arab jelentését, és így próbálták újra felépíteni arab nyelven a szöveget. Ez azonban gyakran nem vezetett igazán jó eredményre, tekintve, hogy nem minden idegen szónak létezett arab nyelvű változata. Ilyen esetekben a szavak csak átírásra, és nem valódi lefordításra kerültek. Eredményesebb megoldásnak bizonyult a szöveg tágabb részleteinek az átülte-

tése, bár ez is sok nehézséggel járt, hiszen a szintaxis, a mondatstruktúra e nyelveknél (görög-latin-arab) nem feleltethető meg teljesen.

Valaha Hunajn Ibn Iszháq (809-873) azt ajánlotta - s ő maga is így járt el -, hogy a fordítónak először meg kell értenie az egyes mondatokat, és utána kell átültetnie saját nyelvére. Ez a módszer azonban gyakorta nem bizonyult keresztülvihetőnek, lévén, hogy a fordításokat sokszor két ember végezte. Például egy olyan, aki kiválóan értett latinul, s valamennyire tudott arabul, és munkatársa, aki viszont az arabot beszélte anyanyelvi szinten, ám latin nyelvtudása gyengébb volt. Az Ibériai-félsziget területén

A FORDÍTÓI PÁROSOKNAK KÖZÖS NYELVE ÁLTALÁBAN A TÉRSÉGRE JELLEMZŐ VULGÁRIS NYELV, A ROMÁNCÉ VOLT.

(Más európai népek tudósai kivételesen nehezen boldogultak az Andalúziában fordított arab munkák latin változataival, mert azokat a fordítók telis-teli tüzdelték hispanizmusokkal. A spanyolországi zsidó közösségek tagjai például egy egészen sajátos, mások számára nehezen érthető nyelvjárást beszéltek.)

Közvetítő nyelvet más földrajzi területeken is használtak a fordítók, Keleten például a perzsát (a görögről arabra, vagy a szanszkritről arabra történő fordítások során), Nyugaton az olaszt, a franciát, a katalánt ahhoz, hogy latinra vagy latinról fordítsanak. Feltételezhető, hogy léteztek olyan „munkafüzetek” (piszkozatok, nyersfordítások), amelyekben leírták az eredeti szöveg valamely nyelven való (korántsem kész és tökéletes) változatát, hogy azután finomítsák, átdolgozzák. A XIII. századi Ibériai-félszigeten a korábbi fordítási technikák és munkafázisok kezdtek gyökeresen megváltozni. Bölcs Alfonz idejében a vulgáris nyelv már nem csupán mint közvetítő nyelv játszott szerepet a művek fordítása során, hanem - fejlődésének, illetve az olvasóközönség kiszélesedésének köszönhetően - fordítói célnyelvé is vált. Európa-szerte főként ettől a szádtól kezdve jelentek meg neolatin

Másé a babér

A fordításokat nem mindig azok a neves tudósok készítették, akiknek a neve napjainkig fennmaradt, A leghíresebb fordítóiskolák vezető munkatársai gyakran kiadták az idegen nyelvű szöveget valakinek, aki nyersfordítást készített róla, azután a tudományágban is járatos fordító korrigálta, tudományos és nyelvi értelemben is javította, stílizálta a szöveget. Végül éppen azoknak a fordítóknak a neve és emléke merült feledésbe, akik a hosszú ideig tartó, aprólékos munkát végezték.

nemzeti nyelvekre fordított arab (és héber) nyelvű szövegek.

A közbülső fordítási változatoknak, a különböző nyelveken készült példányoknak köszönhetően a középkorban egy adott szerző eredeti kéziratától gyakran igencsak különbözött a róla kiadott (végleges) fordítás. Többszörös áttételek következtében az eredeti mondanivaló olykor teljesen átváltozott, illetve bizonyos szövegrészek, kifejezések rejtélyesek maradtak a késznek mondott fordításban is. Ebből következik, hogy középkori források esetében nem lehet egy adott mű alapján végkövetkeztetéseket levonni, hiszen kéziratváltozatokról, kódexsaládokról ártírt, megkurtított, kibővített stb. szövegekről beszélhetünk.

Toledo, a legendás város ma is ott magasodik a Tajo fölött. Karnyújtásnyira az égtől és pár vonatfűtynyi időre Madridtól, Spanyolország modern fővárosától. Kicsit álmos, szebb napokat is látott utcáit turisták hada lepi el napról napra, róják a kötelező köröket El Greco, al-Mamún, Bölcs Alfonz és mások nyomait kutatva. A városban kézzelfogható közelségbe kerül a sok-

színű hispániai történelem: nem csupán építészeti emlékekben, de gondolati síkon is szinte tapintható, hogy a kultúrák keresztútján járunk.

A múlt szép hagyományainak felélesztésével ez a város ma is példát mutat arra, hogyan lehet közelebb hozni egymáshoz a különböző nyelveket, vallásokat. Régi névvel, a középkorhoz hasonló célkitűzésekkel, ám merőben új, modern tartalommal és módszerekkel.

1994 ÓTA ÚJRA MŰKÖDIK A TOLEDÓI FORDÍTÓISKOLA, AHOL A SPANYOL-ARAB-HÉBER

NYELVEK SZAKFORDÍTÓIT KÉPZIK

felsőszintű oktatás keretében. A XIV. századi mudéjar stílusú palotában helyet kapott az Európai Kulturális Alap által támogatott iskola, amely jelentős, a fordításokhoz szükséges szakanyagot felölelő könyvtári központtal is rendelkezik. Kiadványaik, tudományos tanácskozásaik mutatják, hogy történelmi kortól függetlenül milyen gyümölcsöző lehet különböző tudományágak és kultúrák képviselőinek együttműködése. •

